

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

**MIGRATSIYA JARAYONLARINI O‘RGANISHDA MANBASHUNOSLIK VA
TARIXSHUNOSLIK MASALALARI**

Matvapayeva Nasiba G‘ayratovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti tayanch doktoranti

E-mail: matvapayevanasiba757@mail.com

+998934679959

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18673608>

Annotatsiya: *Globalashuv sharoitida migratsiya jarayonlari kengaymoqda va uni o‘rganishga qiziqishlar ortmoqda. Ushbu maqola migratsiya jarayonlarini o‘rganishda manbalarni tahlil qilish va tarixshunosligini yoritishni maqsad qiladi. Maqolani yozishda tahlil va sintez, tizimli yondashuv, xronologik usullardan foydalanildi. Xorijiy adabiyotlarda migratsiya nazariyasining yoritilishi, Sovet yillarida O‘zbekistonda demografik tarixning holati va mustaqillik yillarida bu mavzuni o‘rganishdagi o‘zgarishlar yoritildi.*

Kalit so‘zlar: *demografik tarix, migratsiya, mehnat migratsiyasi, Pull-push nazariyasi.*

Аннотация: *В контексте глобализации миграционные процессы расширяются, и интерес к их изучению растет. Цель данной статьи — проанализировать источники и осветить историографию в изучении миграционных процессов. При написании статьи использовались анализ и синтез, систематический подход и хронологические методы. Рассмотрены освещение теории миграции в зарубежной литературе, состояние демографической истории Узбекистана в советские годы и изменения в изучении этой темы в годы независимости.*

Ключевые слова: *демографическая история, миграция, трудовая миграция, теория «притяжения-отталкивания».*

Abstract: *In the context of globalization, migration processes are expanding and interest in their study is growing. This article aims to analyze sources and shed light on historiography in the study of migration processes. Analysis and synthesis, a systematic approach, and chronological methods were used in writing the article. The coverage of migration theory in foreign literature, the state of demographic history in Uzbekistan during the Soviet years, and changes in the study of this topic during the years of independence were covered.*

Keywords: *demographic history, migration, labor migration, Pull-push theory.*

Kirish. XIX-XX asrlar bo‘sag‘asida jamiyatdagi sanoat, demografik, urbanizatsiya, migratsiya jarayonlari xarakteridagi kuchli o‘zgarishlardan so‘ng ularni nazariy tushinishga birinchi urinishlar boshlandi. XIX asrning ikkinchi yarmida Yevropada sodir bo‘lgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va demografik o‘zgarishlar aholining turmush tarziga jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. Yevropa mamlakatlarida aholining haddan tashqari ortib ketishi dehqonlarning doimiy yashash joylarini tark etishlariga majbur qildi. Jamiyatdagi bu o‘zgarishlar olimlarning sohani chuqur o‘rganishiga turtki bo‘ldi. XX asr boshlarida ko‘plab tadqiqotchilar mehnat migratsiyasi va uning omillariga e‘tibor qarata boshladi va qator adabiyotlar vujudga keldi. Migratsiya - bu shunchaki hududlar o‘rtasida aholi

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

harakati emas, balki chuqur ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va siyosiy kontekstga ega bo‘lgan murakkab jarayondir. U nafaqat mehnat bozori, balki inson kapitali, sog‘liqni saqlash, ta‘lim tizimi, ijtimoiy himoya, xavfsizlik va jamiyat barqarorligiga ham kuchli ta‘sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar tahlili. Migratsiya jarayonlari tarixining nazariy-metodologik asoslari xorijiy tadqiqotchilar tomonidan keng yoritilgan. Bugungi kungacha turli davlatlardagi demografik va migratsion holatni tavsiflovchi ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan va davom etmoqda. Sobiq Sovet Ittifoqi yillarida O‘zbekistonda demografik va migratsion tarix jarayonlari bilan bog‘liq statistikallarni ochiqlash cheklangan edi. Mavjud tadqiqotlar ko‘pincha bir yoqlamalilik asosida olib borilgan, shu nuqtayi nazardan, mavzuga ilmiy xolislik nuqtai-nazaridan yondashish muhim hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida esa O‘zbekistonda demografik va migratsion jarayonlarni aks ettiruvchi statistik ma‘lumotlar to‘plandi va bir qator arxiv ma‘lumotlari maxfiylikdan chiqarildi. O‘zbekistonda mustaqillik yillarida demografik tarix va migratsion jarayonlar tarixi muammolarini o‘rganish zamonaviy bosqichga qadam qo‘ydi. Demografik rivojlanishni tarixiy omillarga bog‘liq holda o‘rganishda ahamiyatli bo‘lgan ilmiy tadqiqotlar paydo bo‘ldiki, ularda mutlaqo yangicha nazariy-metodologik yondashuvlar, ilmiy tafakkurning zamonaviy tamoyillari ko‘zga tashlanadi. Bunday ishlar qatorida “O‘zbekistonning yangi tarixi”, “O‘zbekistan davlatchiligi tarixidan lavhalar” singari mualliflar jamoasi tomonidan tayyorlangan yirik tadqiqotlarni, D. A. Alimova, A. A. Golovanova R. X. Murtazayeva, I. R. Mullajonov D. Bobojonova, kabilarning asarlari va ilmiy tadqiqotlarini keltirish mumkin.

Materiallar va usullar. Demografik va migratsion jarayonlarni o‘rganish faqat statistik miqdoriy tahlil bilan cheklanmay, balki chuqur nazariy va metodologik yondashuvlarni ham talab qiladi. Migratsiya jarayonlarini tahlil qilishda klassik iqtisodiy nazariyalardan tortib, zamonaviy sotsiologik va geografik modellar, tizimli yondashuvlar, xalqaro tajribalarga asoslangan ko‘p fanli metodologiyalar keng qo‘llaniladi.

Natijalar. Tadqiqotchi olimlardan A. Smit XVIII asrda migratsiya to‘g‘risida o‘zining “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari” («An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of nations») [1] asarida mehnat bozoridagi muttanosiblik va tengsizlik oqibati migratsiya jarayoni shakllanishiga sabab bo‘ladi deb ko‘rsatgan. Migratsiya natijasida etnik o‘ziga xoslikning shakllanishi va o‘zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashishning yangi shakllari Chikago maktabining sotsiologlari V. Tomas va F. Znanetskiy tomonidan sifat metodlari yordamida tahlil qilindi. V. Tomas va F. Znanetskiyning asarida tadqiqotning yangi “Biografik” usuli qo‘llangan, tadqiqotda polshalik dehqonlarning shaxsiy maktublari, kundaliklari va ma‘lumotnomalarini (avtobiografiya) to‘plash orqali qiyosiy tahlil qilishga erishganlar. Ular mahalliy shahar jamoalaridagi millatlararo munosabatlar muammosiga e‘tibor qaratgan edilar. [2, B. 278-289] Klassik demografik yondashuvlar XIX asrda Ravenshteyn tomonidan ilgari surilgan migratsiya qonunlari asosida shakllangan. Mashhur ingliz statistik, epidemiolog va demograf olimi V. Farr XIX asr oxirida migratsiyani Braun harakati kabi tartibsiz, hech qanday holatda ma‘lum naqshlarda paydo bo‘lmaydi degan fikrni bildirdi. Bu da‘voga qarshi ravishda uning zamondoshi E. G. Ravenshteyn migratsiya jarayonlaridagi umumiy jihatlar mavjudligiga ishongan va unga e‘tiroz bildirgan. V. Farrga javob sifatida 1885-yilda Ravenshteyn o‘zining migratsiya qonunlarini nashr etdi. Bu migratsiya konsepsiyasi bo‘yicha birinchi urinishlardan biri edi. U o‘zining migratsiyaning mohiyatini ochib beruvchi 11 ta qonunini yaratdi.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Keyinchalik Yevropada E. G. Ravenshteynning migratsiya haqidagi maqolasiga asoslanib ko‘plab ilmiy maqolalar yaratildi. 1940-yilda Samuel Staufferning maqolasi nashr etildi, unda migratsiya oqimiga halaqit beradigan faktlar tahlil qilindi. Muallif qonunchilikdagi to‘siqlar, axborot yetishmasligi va boshqa omillarni migrtasiyaning cheklovchilari deb ta’riflaydi. Migratsiya oqimlarini o‘rganishdagi navbatdagi qadam amerikaliklarning ishi bo‘ldi. Filolog va tilshunos Jorj Kingsli Zipf 1949-yilda nashr etilgan “Hayotiy model” migratsiya oqimlarining turli nuqtalar o‘rtasida intensivligini aniqlash imkonini berdi, bu nuqtalar orasidagi masofa va harakatlanuvchi aholiga bog‘liq deb ko‘rsatdi. [3] Everet Lee 1966-yilda Pull-Push (surish-tortish) nazariyasiga asos soldi. U migratsiyaga sabab bo‘ladigan omillarni itaruvchi va tortuvchi kabi turlarga ajratdi, unga ko‘ra ma’lum sabablar insonlarni migratsiya qilishga rag‘batlantirsa, ba’zi sabablar migratsiyani cheklashga xizmat qiladi. [4, B. 43] 1970-yillarda amerikalik geograf V. Zelinskiy demografik o‘tish nazariyasini ilgari surgan. U o‘z nazariyasini quyidagicha shakllantirgan edi. Yaqin tarixda kosmosda shaxsiy harakatchanlikning o‘shishini belgilovchi ma’lum qonuniyatlar mavjud va bu qonuniyatlar modernizatsiya jarayonining muhim qismini tashkil qiladi. Uning konsepsiyasi ko‘ra, jamiyatning migratsiya rivojlanishi demografik o‘tish fazalariga taxminan mos keladigan bosqichlardan iborat. Dastlab ahamiyatsiz migrtasiya, keyingi bosqichda qishloqdan shaharga migratsiya va o‘zlashtirilmagan qishloq yerlariga ko‘chish, keyingi bosqich mustamlaka hududlariga ko‘chishlar, keyingi bosqichda aholining mustamlaka qilingan hududlariga ko‘chishining to‘xtashi va hatto u yerdan chiqib ketishi bilan tavsiflanadi. Xaqaro migratsiyada ayniqsa, kam rivojlangan mamlakatlardagi malakasiz va yarim malakali ishchilarning mehnat migratsiyasi kuchayishi va ba’zi sharoitlarda malakali ishchi kuchi ortib borishi, Keyingi rivojlangan bosqichda transportning rivojlanishi va migratsiyaning yangi shakllari rivojlanishi tufayli migratsiyaning past darajasi bilan ajralib turadigan kelajak jamiyati. Deyarli barcha ko‘chishlar shaharlar ichida yoki shaharlar o‘rtasida sodir bo‘ladi. Kam rivojlangan mamlakatlardan malakasiz ishchilarning immigratsiyasi davom etadi va siyosiy kuchayishi ham mumkin degan fikrlarni bildirgan. R. Park va E. Burgess migratsiya jarayonlari natijasida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklar va nizolarni aniqlash uchun muhojirlar jamoalarini tahlil qildi. M. I. Kulisher va A. M. Kulischerning tadqiqotlari nafaqat o‘tmish migratsiyalarini tavsiflashda yordam berishi mumkin balki, bugungi kunda aholining portlashi ya’ni jadal o‘shishi kuzatilayotgan rivojlanayotgan mamlakatlardagi jarayonlarni tavsiflash uchun ham foydalanish mumkin. Migratsiya jarayonining uch bosqichliligi konsepsiyasi T. I. Zaslavskaya va L. L. Ribakovskiy tomonidan 1970-1980 yillarda ishlab chiqilgan bo‘lib, undan kelib chiqadiki, aholi migratsiyasi (qaytarilmaydigan) makon bo‘yicha qayd qilingan bir qator migratsiya hodisalarini ifodalaydigan jarayon hisoblanadi va quyidagi bosqichlardan iborat deb ko‘rsatiladi:

- boshlang‘ich bosqich (potensial migratsiya);
- asosiy bosqich (aholining ko‘payib ketishi);
- yakuniy bosqich (ko‘chib kelgan joyda yashab ketish). [5, B. 28-29]

Migratsiya sabablarini o‘rganishda XX asrning 80-yillariga kelib, neoklassik iqtisodiy yondashuv yuzaga keldi. Uning natijasida migratsiyani mikro va makro darajada o‘rganish boshlandi. Neoklassik nazariyaga qarshi yangi ishchi kuchi nazariyasi ham vujudga keldi unga ko‘ra mukammal bo‘lmagan bozor sharoitlarida migratsiya faqat ishchi kuchi bozorining shartlari bilan aniqlanmaydi.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Bunda migratsiya bir kishining qaroriga bog‘liq emas, balki oila daromadida “tavakkalchilik” eng past darajasiga tushirishga uringan va turli bozor sharoitlarida oilaning ishlab chiqarish faoliyatidagi sarmoya cheklovlarini bartaraf etishga harakat qilgan oila va xonadonlar qarori hisoblanadi deb tushiniladi. A. I. Kuzmin ilmiy qarashlarida ko‘plab fanlar kesimida demografik, sotsiologik, tarixiy, huquqiy, psixologik, falsafiy va iqtisodiy sohalar bilan migratsion jarayon bog‘lig‘ligini tadqiq qildi. Unda asosan muhojirlarning yangi ijtimoiy, madaniy va etnik muhitga moslashishi bilan bog‘liq muammolarga e‘tibor qaratilgan. Tarixiy yondashuv barcha davlatlar, mintaqalar va butun dunyoda migratsiya harakati tarixiga oid manbalar, shuningdek, mehnat migratsiyasi sohasidagi ilmiy tadqiqotlarda migratsion harakatning rivojlanish tarixiga oid nazariyalar D. S. Shelestov, V. M. Kabuzan, V. A. Ionsev [6, B. 4-18] kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Rossiyalik olim V. A. Ionsev o‘z qarashlarida “Migratsiya aholining takror ko‘payishiga sabab bo‘ladi, uni demografik jarayon sifatida aholining doimiyga ko‘chib ketishi migratsiya shaklida namoyon bo‘ladi va ushbu shaklda u demografiya predmetiga aloqadordir” deb ta’kidlaydi. [7]

O‘zbekistonda 1970-yillar o‘rtalari va 1980-yillar oxiridan boshlab demografik va migratsion jarayonlar mavzusini o‘rganish rivojlana boshladi. R. X. Aminovanning asarlarida jamiyatning ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotida ayollar ishtiroki masalalari tadqiq qilindi. R. X. Aminovanning izlanishlarida ayollarning jamiyatda tutgan muhim roli, tarixiy demografiya nuqtai nazariga yaqin holda, tarixiylikka xos omillar asosida ochib berildi. Aynan shu paytdan boshlab, O‘zbekiston tarixshunosligida tarix, iqtisod va demografiya fanlari vakillarining o‘zaro ilmiy hamkorligi shakllana boshlagan edi. S. Mullajonova, H. Tursunov, Q. Fozilxo‘jaev hammualliflikda e‘lon qilingan “Oktyabr o‘zgartirgan o‘lka” nomli asarda, tarixiy-iqtisodiy va demografik ko‘rsatkichlar ilk bor keltirilgan edi.

Munozara. Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, mustaqillik yillarida O‘zbekiston aholisining demografik taraqqiyoti va migratsion jarayonlarning tarixiy tahlilini ochib beruvchi tarixiy adabiyotlar yaratilgan bo‘lsada, ular kamchilikni tashkil qiladi. Demografik tarix ma‘lumotlarini ishonchli manbalar, arxiv hujjatlari asosida o‘rganish, demografik va migratsion jarayonlar tarixini yorituvchi ilmiy tadqiqotlar qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/falsafa/adam-smitning-korinmas-qoli/>
2. Я. В. Екатерина. тема диссертации/ Флориан Знанецкий и его интерпретация модернизационных процессов конца XIX - начала XX в. в среде польского крестьянства Царства Польского/Россия. 2006. С. 278-289.
3. Яковлева Е. История и теории миграционных процессов. <https://doi.org/10.24158/tipor.2017.3.2>.
4. Ahmedova Sh. Migratsiya oqimiga tortuvchi va itaruvchi faktorlarning ta’siri “Zamonaviy dunyoning ijtimoiy manzarasi va jamiyat tuzilmalari transformatsiyasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallar to‘plami. T. : 25-may 2023. / mas’ul muh. A. J. Kholbekov – T. : O‘zMU, 2023. – 200 b. -b 43.
5. Ионцев В. А. Миграция населения: экономика и политика // Международная миграция населения: Россия и современный мир / под ред. – Вып. 18. – М. : ТЕИС, 2006. – С. 28–29.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

6. Ионцев В. А. , Субботин А. А. Современные сценарии демографического будущего мира (на примере России и Германии) // Балтийский регион. 2018. Т. 10, № 3. С. 4–18.

7. <https://demografiya.uz/uz/wiki/>